

E-sesinin Türk Lâtin abeceleriyle gösterilmesi hakkında¹

Lars Johanson (Mainz), Nurettin Demir (Leipzig)

Sovyetlerin beklenmedik bir zamanda, umulmayan bir hızla dağılması ve yeni bir yapıya kavuşmasıyla, bu birlikte, önce Lâtin, sonra değişik işaretlerin kullanıldığı Kiril abecesine geçmek veya geçmek zorunda bırakılmak suretiyle en az iki defa abece değişikliğiyle karşı karşıya gelen Türk halkları arasında, yeni bir abece sorunu gündeme geldi. Her ne kadar eski Sovyetlerdeki Türk dilleri arasında yazılı anlaşmayı kolaylaştırmak amacıyla bu dillerin yazıldığı Kiril abecesi üzerinde oynama ve benzer sesleri aynı işaretle gösterme fikri birliğin dağılmasından önce de varsa da,² bu, çeşitli sebeplerle yoğun bir şekilde tartışılmamış, haliyle de gerçekleştirilememiştir. Abecelyi modernize etme ve Türk dilleri için ortak bir Kiril abecesi yaratma fikrinin sonuçsuz kalmaya mahkum olmasında her dilin konuşanlarının kendi abecelerine alışmış ve abeceleriyle bir yazılı gelenek meydana getirmiş olmaları da önemli bir rol oynadı.

Birliğin dağılmasından sonra ortaya çıkan abece değişikliğiyle ilgili çalışmaların başında Dünya devletlerinin bir çoğunda, bu arada uzun süre tam bağımsız biricik Türk devleti durumundaki Türkiye’de de Lâtin abecesi kullanıldığı için, Lâtin abecesine geçme isteği gelmektedir. Söz konusu geçişi kısmen de olsa gerçekleştirenler - mesela Azerbaycan - veya henüz Lâtin abecesi kullanmıyor olmakla birlikte Lâtin abecesine geçiş isteklerini resmen ilan edenler - mesela Özbekistan - görülmektedir. Lâtin abecesine geçiş düşüncesiyle birlikte Türk dünyası açısından hiç beklenmedik, bir daha da kolay kolay ele geçmeyecek bir fırsat ortaya

¹ Daha önce *Sürekli Türk Dili Kurultayı, Konuşma Metinleri* (Ankara 1993, ss. 40-45) içinde yayımlanan bu yazı, yazarlarının isteği üzerine burada aslına uygun olarak yeniden yayımlanmaktadır.

² Sovyetlerin resmi dil politikasının imarlarından biri olarak görülen ve bu sebepten sık sık tenkide uğrayan N.A. Baskakov’un bu konudaki düşünceleri için bkz. Johanson 1993.

çıkıvermiştir: her dilin kendine has ihtiyaçlarına cevap vermekle birlikte temel noktalarda ortak bir abece yaratma fırsatı.

Biz burada sadece bir sesi ele alarak meydana getirilmek istenen ortak abecenin diğer sesleri gösterilirken de göz önünde bulundurulabilecek bazı prensipleri dile getirmeye çalışacağız. Üzerinde durmak istediğimiz mesele, Türkçenin tarihi gelişmesinde, farklı fonetik değişimler gösteren ve Türk dillerinin şimdiye kadar yazıldığı abecelerde gösterilmesinde değişik zorluklarla karşılaşılan *e*-sesinin varyantlarının Lâtin kökenli Türk abecelerinde gösterilmesidir.

Bilindiği gibi yüzyıllarca Türk dünyasında Arap abeceli üç büyük yazı dili; Osmanlıca, Çağatayca ve Kıpçakça, bölgeler üstü bir yapıya sahip olmuş, yazılı anlaşma önemli ölçüde bu diller vasıtasıyla sağlanmıştır. Konuşma dilleri elbette bu arada tabii gelişmelerini sürdürmüşlerdir. Bu üç büyük yazı dilinden özellikle Çağatayca bölgeler üstü bir yazı dili olarak özellikle bugün Lâtin abecesine geçiş sorunun gündemde olduğu bölgelerin önemli bir kısmında, her zaman aynı derecede anlaşılır ve tesirli olmamakla birlikte, yüzyıl öncesine kadar varlığını sürdürme gelmiştir. Tabii bu dil, yazı dili durumunda olduğu bölgelerin konuşma dillerinden yerine göre değişik unsurları bünyesinde barındırıyor olmakla birlikte, konuşma dillerinden farklı, bu açıdan da yapay bir edebiyat diliydi.

18. ve 19. yüzyıllardaki Rus yayılmasıyla Türk dünyasındaki çatlama hızlanır, bölgeler üstü dillerinin yerini alacak olan bölgesel dillerin yaratılması yönünde bazı adımlar atılmaya başlar. 19. yüzyılın ikinci yarısında değişik merkezlerde, aydınların kendi konuşma dilleri için edebiyat dili yaratma çabaları görülür.³ Ancak bu diller, mesela Tatarca, Özbekçe ve Azerice henüz tam anlamıyla bölgesel konuşma dillerine dayanmadıklarından, önceki üç dil kadar geniş bir bölgede kullanılıyor olmamakla birlikte, yazı dilleri olarak bölgeler üstü bir yapıya sahip durumdaydılar.

Sovyetler devrinde, bölgeler üstü yazı dillerinin yerine burada üzerinde durmayacağımız farklı metotlar uygulanarak bölgesel konuşma dilleri geçirilmek ve daha önce yazılı bir geleneği olmayan bölgesel konuşma dilleri yazı dili haline getirilmek suretiyle yeni yazı dilleri ortaya çıkmış, bu arada sayıca az guruplar da yazı diline kavuşmuşlardır. Bölgesel yazı dilleri yaratılırken dillerin kelime hazinelerinde de değişimler olmuştur. Bölgesel yazı dillerinin anlaşılabilirlik sahası sınırlı sözcükleri söz konusu dillerin kelime hazinelerine dahil edilmiştir. Bu da yazılı anlaşmayı bir derece daha zorlaştırmıştır.

³ Bkz. Johanson 1993.

Ortak bir yazı dili ya da abece geliştirme çabalarının yeni olmadığını söylemiştik. Burada Gaspıralı'nın herkesçe bilinen çalışmalarını hatırlatmakla yetinelim. Bu tür çalışmalar çeşitli, ilk planda siyasi gelişmeler neticesinde başarılı olamamış, eski Sovyetlerdeki Türk dillerinin abecelerinin önce Lâtin, sonra da Kiril abecesiyle değiştirilmesiyle, Türk dilleri arasındaki yazılı anlaşma olanakları yok edilmiş, bu durum çeşitli nedenlerle yıllarca böyle kalmıştır. Aynı zamanda Türk dilleri bir taraftan değişik dillerden ve kültürlerden etkilenecek, diğer taraftan kendi içinde sadeleştirilerek gelişmelerini ayrı ayrı istikametlerde sürdürmüşler; kelime hazinelerini geliştirmişler, yenilemişler ve genişletmişlerdir.

Şu anda kullanılmakta olan Kiril abecesinden kaynaklanan birbirine yakın diller arasında yazılı anlaşmayı zorlaştıran en büyük engel, benzer sesler için farklı harflerin kullanılıyor olmasıdır. Bölgesel dillerin yazılı anlaşma için gerek olmayan ince fonetik farklarının gösterilmiş olmasını da buna ilave etmemiz gerekir.⁴ Bu sebepten, yeni yaratılmaya çalışılan Türk dillerinin Lâtin kökenli ortak abecesinde, Türk dilleri arasında yazılı anlaşmayı zorlaştıran, abecedan kaynaklanan engellerin aşgari dereceye indirilmesi amaçlanıyor ise, *genel* türkolojik unsurlar muhakkak göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak bu durumda, birlikte hareket edilmek suretiyle değişik ülkelerde birbiriyle bağlantısı olmayan, birbiriyle görüş alışverişinde bulunmayan, kısaca ortak bir programı olmayan komisyonların bütünü göz ardı edildiği, değişik normlar tespit etmesinin önüne geçilmiş olur.

Lâtin abecesine geçişte Türkiye Türkçesi örnek alınmalıdır.⁵ Bugün Türkiye dışında Kıbrıs'ta ve Balkanlar'da Türkçe konuşan guruplar tarafından da kullanılmakta olan Lâtin kökenli abecenin, yirmili yıllardan otuzlu yılların sonuna kadar diğer Türk dillerince de kullanılmış olan Lâtin kökenli abecelerle ortak yönünün bir hayli çok olduğunu hatırlatmış olalım. Bu abeceliği hiç de küçümsenmeyecek bir zamandan beri başarıyla kullanıyor olması açısından Türkiye'nin Kiril abecesinden Lâtin abecesine geçmek isteyenlere yol gösterici bir vazife üstlenmesi gayet tabiidir. Elbette bu Türkiye'nin diğer Türk halklarına birşeyleri zorla kabul ettirmesi şeklinde anlaşılmalı, Türkiye böyle bir intibanın uyanmasından özenle kaçınmalıdır.⁶

⁴ Bkz. Johanson 1993.

⁵ Konuyla ilgili ayrıca bkz. Ercilasun 1990b, 711.

⁶ Konuyla ilgili bkz. Ercilasun 1990a, 655.

Ortak abecenin fonetik olmaması gerekir, bölgesel konuşmalardaki fonetik inceliklerin yazılı bir dilde gösterilmesi lüzumsuzdur.⁷ Etimolojik açıdan aynı olan sesler, mümkün olduğu ölçüde aynı işaretle gösterilmeli, bu suretle görünüş benzerliği sağlanmalıdır. Kiril abecesinde aynı sesler için farklı işaretler kullanılmasının, yukarıda da değindiğimiz gibi, yazılı anlaşmayı yapay olarak engellediğini vurgulamak isteriz. Bu yüzden Türk dillerinin ortak Lâtin abecelerinin önce Türkiye Türkçesinde kullanılmakta olanla, sonra kendi aralarında mümkün olduğu kadar ahenkli olmasının çok değişik kültürel ve iktisadi yararları vardır. Türk dilleri bir zincirin halkaları gibi birbirine geçmiştir. Bir Türk dili komşu Türk dilinden genellikle keskin çizgilerle ayrılmadığı için, komşu Türk dillerini konuşanların karşılıklı anlaşabilmeleri komşu olmayanları konuşanlara oranla daha kolaydır. Ayrıca burada yazının, yani kalıcı bir unsurun söz konusu olduğunu, insanın aynı şeyi tekrar tekrar okuyup üzerinde bir parça kafa yorabileceğini de göz önünde bulundurmalıyız. Kolayca anlaşılacak birkaç kelime belli bir yakınlığın doğmasına sebep olabilecektir. Uydu yayınları aracılığıyla artık her dilin her bölgede dinlenebilir olduğunu unutmayalım. Zamanla, aradaki münasebetin sıklığına bağlı olarak, elbette anlama oranı yükselecektir.

Ele almak istediğimiz *e*-sesine gelince; bu ses, özellikle de kapalı *e* meselesi, türkolojinin çok tartışılmış, ancak kesin bir sonuca henüz bağlanamamış sorunlarından birisi durumundadır.⁸ Eski Türk yazıtları ve günümüzdeki bazı Türk dillerinden hareketle Türkçenin ilk devrelerinde de açık ve kapalı *e*-sesleri arasında fonolojik bir karşıtlığın var olduğu kabul edilebilir. Bunlardan kapalı olanını, özellikle Arap harfli metinlerde, her ikisi de *Y* (ϯ *ya*) ile yazıldığı için, bildiğimiz dar ön damak sesi *i*'den ayırmak çok zordur. Böyle bir ayırım için genellikle sağlam ölçütler yoktur. Bu yüzden kapalı *e* ile *i* seslerinin dağılımını metinlerden hareketle sağlam bir şekilde tespit etmek her zaman mümkün değildir. Aslında *i* sesinin, kapalı *e*'li bazı kelimelerde *e*'nin yerini almış olması da mümkündür.

Kapalı *e*'yi bir çok metinde açıkça tespit etmek imkansız ise de, etimolojik nedenlerle kapalı olması gereken fakat Arap abeceli metinlerde *Y* harfiyle yazılan kök ünlüleri, Türkiye'de kullanılan transkripsiyonda da olduğu gibi tarafsız bir *e* ile gösterilebilir. Bu işaret elbette söz konusu ünlünün ses değeri hakkında kesin bir bilgi içermez. Aynı şey bugünkü Türkiye Türkçesinde abecede *e* harfiyle gösterilen ancak söylenişte çok

⁷ Konuyla ilgili ayrıca bkz. Ercilasun 1990b, 711.

⁸ Bkz. Emre 1946; Németh 1954; Thomsen 1957.

değişik fonetik varyantlara sahip ön damak ünlüsü için de geçerlidir. Örnek verecek olursak *ev* ve *gel-* kelimesindeki ünlünün *ver-* fiilindekiyle aynı olmadığı açıktır. Gene aynı seslerin özellikle büyük şehirlerimizde, alışılmıştan daha açık olarak *äv-*, *gäl-*, *vär-* şeklinde söylendiği sanıyorum bir çoğumuzun dikkatini çekmiştir. Anadolu ağızlarında da belli bazı kelimelerin ilk hecesinde düz ön damak ünlüsü çok farklı tarzda söylenmektedir. Mesela yazı dilinde *gel-*, *git-* ve *de-* (y alan eklerle önce *di-*) şeklinde karşımıza çıkan fiiller, Anadolu ağızlarında ünlüleri açısından oldukça karmaşık bir dağılım gösterirler. Şu örnekler bu durumu göstermeye yeterlidir sanıyoruz: Nevşehir'in Ürgüp ilçesi Ulaşlı köyü ağızında *geldi*, *giderse* ve *diyi* (Korkmaz 1977., 153); Kozaklı ilçesi Karasenir köyü ağızında *gelir*, *gèder* ve *didim* (a.g.e., 214 vd.); Avanos ilçesi Göynük ağızında *gelir*, *gèder* ve *dèrim* (a.g.e., 174 vd.); Kars ili ağızlarından Arpaçay'ın Akçalar köyünde *gel*, *gidir* ve *diyir*, *deyir* (Ercilasun 1983, 161); Iğdır'ın Söğütlü köyünde *gèlim*⁹ ~ *geldi*, *gètdi* ~ *gıtdi* ve *dedi* ~ *dèdi* ~ *diyerler* (a.g.e., 264); Gölle'nin Boğatepe köyü ağızında *geldik*, *gèlir* *gètdik* ve *dedi*, *dèmediler*, *diyende* (a.g.e., 346) gibi.

Türk dillerinin bir çoğunda, *e*-sesinin değişik varyantları fonem değildir, başka bir deyişle, bu varyantların anlam ayırıcı bir görevleri yoktur. Bu yüzden söz konusu varyantların ayrı işaretlerle gösterilmesi yazılı anlaşma açısından herhangi bir önem taşımaz. Dolayısıyla meydana getirilmeye çalışılan ortak abecede, değişik Türk dilleri arasında yazıdaki benzerliği sağlamak amacıyla bu sesin nasıl gösterilmesi gerektiği meselesine gelince; *e*-foneminin bütün varyantları için, açıklık-kapalılık derecelerindeki farklara bakılmaksızın tek bir işaret kullanmanın doğru olacağına inanıyor, pratik sebeplerle, Türkiye'de de olduğu gibi, Lâtin klavyeli daktilolarda ve bilgisayarlarda bulunan *e*-harfinin kullanılmasının yerinde olacağını düşünüyoruz.

Ancak bazı dillerde, mesela Azerice ve Türkmencede, açık ve yarı kapalı ön damak ünlülerinin iki ayrı fonem olması söz konusudur. Burada geleneksel olarak iki ayrı işaret kullanmak alışla gelmiş veya bu iki sesin farklı fonemler olduğunu göstermek açısından zorunlu bir durumdur. Bir dilde açıklık derecesine göre birbirinden ayrılan iki farklı fonemin varolması halinde, bunlardan sıkça kullanılanı, gene yazmada kolaylığı sağlamak ve yazıda görünüş benzerliğini en yüksek dereceye çıkarmak amacıyla *e*-işaretiyle, daha az kullanılan fonem ise bu harfin üzerine

⁹ è "normalden açık fakat a sesine doğru kaçmayan yarı-uzun bir e ünlüsüdür" (Ercilasun 1983, 52).

kolayca eklenebilecek, aynı şekilde Lâtin harfli daktilolarda ve bilgisayarlarda bulunan başka bir işaretle gösterilebilir. Örnek verecek olursak Azericede sıkça kullanılan açık *e*-sesi, normal *e* harfiyle gösterilirken, daha az kullanılan yarı kapalı fonem, *e*'nin üzerine konacak bir diakritik işaretle; mesela Lâtin kökenli abecelerde kullanılan "accent aigu" ile, *é* şeklinde gösterilebilir. Normal *e*-sesinin genellikle biraz kapalı olduğu Türkmençeye gelince Azericedekinin tersi bir durum söz konusu olmalıdır. Burada sıkça kullanılan kapalı *e*-sesi *e*-harfiyle gösterilirken, karşımıza bundan çok daha seyrek çıkan açık *e*-fonemi, gene bu harfin üzerine konacak; mesela "accent grave" ile, *è* şeklinde gösterilebilir. Bu tür bir imlâ tarzı, *e* sesleri etimolojik açıdan aynı olan kelimelerin, bir çok durumda benzer işaretlerle gösterilmesini, dolayısıyla yazıda görünüş benzerliğini sağlamış olacaktır.

Meydana getirilecek temel noktalarda ortak bir abeceyle, Türk dilleri arasındaki yazılı anlaşma zorluklarının ortadan kalkmayacağını, ortak abecenin Türkiye'de basılan bir kitabın Türkmenistan veya Kırgızistan'da hiç zorluk çekilmeden okunup anlaşılacağı anlamına gelmediğinin vurgulanmasına gerek yoktur, sanıyoruz.¹⁰ Ancak daha önce de dediğimiz gibi, şu anda bir daha *asla* ele geçmeyecek, Türk dillerinin kendilerine has ihtiyaçlarına da cevap veren, yazılı anlaşmayı bir nebze kolaylaştıracak ortak bir abece yaratma fırsatıyla karşı karşıyayız ki bu fırsatın muhakkak değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kaynakça

- EMRE, A. C., 1946. "Türkçede *e/è* fonemi", *Türk Dili-Belleten*, seri III, No. 6-7, s. 487-497.
- ERCİLASUN, A. B., 1983. *Kars ili ağızları. Ses bilgisi*. Ankara.
- , 1990a. "Türk Dünyasının dil birliği meselesi", *Türk Kültürü* 331, Kasım 1990, s. 647-655.
- , 1990b. "Türk Dünyasında imlâ alfabe ve yazı dili", *Türk Kültürü* 332, Aralık 1990, s. 705-713.
- JOHANSON, L., 1993. "Zur Geltung türkischer Schriftsprachen und Schriftsysteme", *Türk Kültürü Araştırmaları, Ahmet Temir'e Armağan*, XXX.1-2, 1992, Ankara, 165-178.
- KORKMAZ, Z., 1977². *Nevşehir ve yöresi ağızları. I. cilt. Ses bilgisi (phonétique)*. Ankara.
- NÉMETH, J., 1954. Zu den *e*-Lauten in Türkischen. (= *Studia Orientalia XXVIII*, s.14-19.)
- TEKİN, T., 1993. "Türk diyalektleri" değil "Türk dilleri", *Türk Dili Dergisi* 36, Mayıs-Haziran 1993, s. 6-10.)
- THOMSEN, K. T., 1957. "The closed 'e' in Turkish", *Acta Orientalia*, XXII, s. 150-153.

¹⁰ Bkz. Tekin 1993.